

Πρόλογος

Το καλοκαίρι του 2004 βρισκόμουν στο Μπαλίκεσιρ, μια επαρχιακή τουρκική πόλη γύρω στα 250 χιλιόμετρα ανατολικά από το Αίβαλί, στα πλαίσια της έρευνας που έκανα για τη διατριβή μου σχετικά με την πρόσληψη των Κεμαλικών μεταρρυθμίσεων στο Μεσοπόλεμο. Μεταξύ άλλων έκανα συνεντεύξεις με ηλικιωμένους που είχαν λάβει μέρος στις εκστρατείες προώθησης των μεταρρυθμίσεων τις δεκαετίες 1930 και 1940. Σε μια συνέντευξη ο κύριος Zeki Özalay επέμεινε να μου διηγηθεί μια πολύ έντονη ανάμνησή του από την περίοδο του πολέμου, παρότι δεν είχε κάποια σχέση με τις πληροφορίες που ζητούσα. Χωρίς να θυμάται ακριβείς ημερομηνίες, μου είπε ότι μια μέρα στα χρόνια του πολέμου ένα τρένο έφτασε στην πόλη τους. Το τρένο, το οποίο πάνω του είχε την επιγραφή «Ζήτω ο Ισμέτ πασάς» (Yaşasın İsmet Paşa), μετέφερε πρόσφυγες από την Ελλάδα. Αν και έμειναν λίγες μόνο μέρες στην πόλη, το γεγονός έκανε τρομερή εντύπωση στον κύριο Zeki. Ο λόγος που τόσα χρόνια μετά τον έκανε να θυμάται τόσο ζωντανά το γεγονός δεν ήταν μονάχα ο αναπάντεχος ερχομός των προσφύγων, αλλά η έκπληξη που ένιωσε από τον πολύ εγκάρδιο τρόπο που οι ντόπιοι έκαναν δεκτούς αυτούς που ο ίδιος είχε διδαχθεί να βλέπει ως ξένους και εχθρούς. Πολύ γρήγορα αποδείχτηκε ότι αρκετοί από τους πρόσφυγες δεν ήταν ακριβώς ξένοι, καθώς πολλοί κατάγονταν και είχαν ζήσει μέχρι το 1922 στην πόλη του. Επιπλέον, η ολιγόμηρη παραμονή στην πόλη τους έδωσε τη δυνατότητα να επισκεφτούν τα σπίτια τους και να σμιξουν με γείτονες και γνωστούς που είχαν είκοσι χρόνια να δουν. Εξήντα χρόνια μετά, ο κύριος Zeki ακόμα θυμόταν με έκπληξη ανάμικτη με ενθουσιασμό το κλίμα γιορτής που επικράτησε μεταξύ παλιών γειτόνων και φίλων στο κέντρο της πόλης, στη γειτονιά του Aygören που ζούσαν παλιότερα οι Έλληνες. Όλα αυτά δεν κράτησαν παρά ελάχιστες μέρες και ένα πρωί οι πρόσφυγες επιβιβάστηκαν πάλι στο τρένο και φύγανε. «Ποιοι ήταν, από πού και γιατί ήρθαν, πού τους μετέφεραν και τι απέγιναν αυτοί οι άνθρωποι;» Δυστυχώς δεν ήμουν τότε σε θέση να απαντήσω στις ερωτήσεις ενός παθιασμένου πλέον, στο σημείο αυτό της αφήγησης, κυρίου Zeki.

Όταν επέστρεψα, την επόμενη χρονιά, στα κρατικά αρχεία στην Άγκυρα, εντόπισα μια σειρά από έγγραφα που αναφέρονταν σε πρόσφυγες από την

Ελλάδα κατά τη διάρκεια του πολέμου, αλλά τα άφησα στην άκρη για μια μελλοντική έρευνα, την οποία κατόρθωσα δειλά να ξεκινήσω μόλις το 2017, όταν, μετά και την πρόσφατη προσφυγική κρίση στο Αιγαίο, η ιστορία των «μεσανατολιτών» προσφύγων του Β' Παγκοσμίου Πολέμου είχε έρθει στην επικαιρότητα. Ο παρών τόμος φιλοξενεί τα πρώτα αποτελέσματα της έρευνας αυτής μαζί με τις έρευνες εκλεκτών συναδέλφων σχετικά με τους πρόσφυγες του πολέμου στην Τουρκία και τη Μέση Ανατολή.

*

Σε σύγκριση με τις πληθυσμιακές μετακινήσεις του 20^{ου} αιώνα, όπως οι εκτοπισμοί του 1912-1922, αλλά ακόμα και συγκριτικά με τις πληθυσμιακές μετακινήσεις της δεκαετίας 1940-1950, ο εκτοπισμός στην Τουρκία και τη Μέση Ανατολή μεταξύ 1941-46 αποτέλεσε ένα γεγονός μικρού σχετικά μεγέθους. Συνυπολογίζοντας και αυτούς που έφυγαν μέχρι και τις αρχές της δεκαετίας του 1950 –θρακιώτες και δωδεκανήσιοι μουσουλμάνοι και Εβραίοι απ' όλη την Ελλάδα– συνολικά λιγότεροι από 100.000 μετακινήθηκαν από την Ελλάδα προς την Τουρκία και τη Μέση Ανατολή μεταξύ 1941 και 1951. Δίπλα στους εκατοντάδες χιλιάδες εκτοπισθέντες της Κατοχής και του Εμφυλίου, ο αριθμός φαίνεται μικρός, γεγονός που εξηγεί ίσως γιατί ο «μεσανατολίτικος» εκτοπισμός πέρασε σχεδόν τελείως απαρατήρητος, με εξαίρεση τη συλλογική μνήμη στις νησιώτικες κοινωνίες όπου έλαβε χώρα.

Έως και πολύ πρόσφατα, η δημόσια μνήμη του εκτοπισμού στη Μέση Ανατολή ήταν μάλλον περιορισμένη, αν όχι ανύπαρκτη. Οι μαρτυρίες που δημοσίευσαν πρωταγωνιστές των γεγονότων της Μέσης Ανατολής –στην πλειονότητά τους μετά το 1980– εστιάζουν σχεδόν αποκλειστικά στην πολιτική, τα κινήματα στις ελληνικές ένοπλες δυνάμεις, την εμφύλια σύγκρουση, σε πολιτικές έριδες και στρατιωτικά γεγονότα. Στις περισσότερες αφηγήσεις οι πρόσφυγες είναι σχεδόν ανύπαρκτοι, μια υποσημείωση στην εξιστόρηση «σημαντικότερων» γεγονότων. Οι εξιστορούντες πρωταγωνιστές της περιόδου δεν αναφέρονται παρά επιδερμικά στην προσφυγική εμπειρία. Αν εξαιρέσουμε την αναφορά που κάνει ο Περικλής Αργυρόπουλος στα απομνημονεύματά του¹ και κάποιες ελάχιστες αναφορές στο δημοσιευμένο αρχείο του Τσουδερού, το σύνολο σχεδόν των «επώνυμων» πρωταγωνιστών της περιόδου επιλέγουν να εξιστορήσουν αποκλειστικά την πολιτική και στρατιωτική σύγκρου-

¹ Περικλής Αργυρόπουλος, *Απομνημονεύματα*, τ. Β' (Αθήνα, 1971).

ση.² Το ίδιο, όμως, ισχύει σε μεγάλο βαθμό και για τους «ανώνυμους» πρωταγωνιστές. Με εξαίρεση το χρονικό της Θεμελίνας Καπελλά, ένα μέρος της μαρτυρίας του Γιάννη Ταμβακλή,³ του Χρήστου Μακκά και του Στρατή Βακρά,⁴ και κάποιες σποραδικές αναφορές στο ταξίδι προς τη Μέση Ανατολή σε τοπικά περιοδικά,⁵ η μεταπολιτευτική «έκρηξη της μαρτυρίας»,⁶ στα της Μέσης Ανατολής επικεντρώνεται στη στρατιωτική και την πολιτική σύγκρουση.⁷ Και αν την περίοδο της «λήθης», από τον εμφύλιο μέχρι το τέλος της επταετίας, δεν ήταν εύκολο για κάποιον «που του είχαν κολλήσει τη σφραγίδα του Μεσανατολίτη»⁸ να δημοσιεύσει τη μαρτυρία του, η απουσία ενδιαφέροντος και πιο μετά για την εμπειρία των προσφύγων –σε αντίθεση με τον ενδιαφέρον για την πολιτική σύγκρουση– γίνεται κατανοητή αν ληφθή υπόψη η ταυτότητα των εξιστορούντων: άνδρες, στο σύνολό τους πολιτικοί, στρατιωτικοί και στρατευθέντες, στις μαρτυρίες των οποίων η εμπειρία του στρατοπέδου προσφύγων δεν κατέχει σημαντική θέση. Τα προσφυγικά κέντρα, αντίθετα, «φιλοξενούσαν» κατά 70%-80% γυναίκες και ανήλικους, ενώ οι άντρες πρόσφυγες ήταν στην πλειονότητά τους άνω των 50 ετών. Επίσης, η συντριπτική πλειονότητα των προσφύγων προέρχονταν από κατώτερα κοινωνικά στρώματα, όπου καταγράφονταν όχι ασήμαντα ποσοστά αναλφαβητισμού, και

² Ενδεικτικά, Παναγιώτης Κανελλόπουλος, *Ημερολόγιο Κατοχής* (Αθήνα: Εστία, 1964). Εμμανουήλ Τσουδερός, *Ιστορικό Αρχείο 1941-1944* (Αθήνα: Φυτράκης, 1990). Και στις αναμνήσεις του Μητροπολίτη Σάμου-Ικαρίας Ειρηναίου [*Η Δύναμις Του Ελληνοχριστιανικού Πνεύματος: Αναμνήσεις Κατοχής Και Μέσης Ανατολής* (Αθήνα, 1948)] οι πρόσφυγες είναι σχεδόν ολοκληρωτικά απόντες.

³ Θεμελίνα Καπελλά, *Το Χρονικό Της Προσφυγιάς: Μέση Ανατολή 1943-45* (Αθήνα, 1983). Γιάννης Ταμβακλής, *Οδοιπορικό στη Μέση Ανατολή 1941-1945* (Αθήνα: Υπερόριος, 2003). Αν και στρατιώτης, ο Ταμβακλής προσφέρει περισσότερες πληροφορίες για την εμπειρία του εγκλεισμού στο στρατόπεδο προσφύγων του Nuseirat στη Γαζά. Η Καπελλά, αντίθετα, έμεινε στα Ιεροσόλυμα και είχε ελάχιστη εμπειρία εγκλεισμού σε προσφυγικό στρατόπεδο.

⁴ Χρήστος Μακκάς, *Αναμνήσεις μου από τη Μέση Ανατολή* (Ικαρία, 1981) και Στρατής Βακράς, *Προσφυγικό Ταξίδι* (Σάμος: Απόπλους, 2009). Ευχαριστώ θερμά τον Δημήτρη Θρασυβούλου για τις βιβλιογραφικές υποδείξεις.

⁵ Ενδεικτικά, Κ. Κογιόπουλος, «Εξοδος προς την Τουρκία μετά τη Γερμανική κατάληψη της Κω στις 4/10/1943», *Δωδεκανησιακά Χρονικά* 24 (2010), 801-14. Α. Κοντοβέρου, «Το Ταξίδι μου στη Μ. Ανατολή», *Νισυριακά* 17 (2007), 72-5. Γ. Κουνέλλης, «Η διαφυγή μου από τη Γερμανοκρατούμενη Χίο το 1942», *Χιόνη* 80 (1998), 33-5. Ν. Κωσταράς, «Το οδοιπορικό μου στη Μ. Ανατολή», *Νισυριακά* 16 (2005), 66-71.

⁶ Πολυμέρης Βόγλης, «Η δεκαετία του '40 ως παρελθόν: μνήμη, μαρτυρία, ταυτότητα», *Τα Ιστορικά* 47 (2007), 448.

⁷ Για παραδείγματα βλ. τη διεξοδική έρευνα του Δημήτρη Θρασυβούλου στο τρίτο κεφάλαιο.

⁸ Ταμβακλής, *Οδοιπορικό στη Μέση Ανατολή*, 17.

από νησιά του ανατολικού Αιγαίου –εξού και οι περισσότερες αφηγήσεις έχουν τοπικό σημείο αναφοράς.

Μια πρώτη έμφαση στις αφηγήσεις ή καλύτερα στις αφηγηματοποιημένες μαρτυρίες «αφανών» προσφύγων βρίσκουμε στον εξαιρετικό *Κοινό Λόγο* της Έλλης Παπαδημητρίου⁹ και τη δουλειά του Γιάννη Μακρυδάκη για τους Χιώτες πρόσφυγες.¹⁰ Και τα δύο βιβλία αναφέρονται στην εμπειρία του εκτοπισμού και της προσφυγιάς με τρόπο που δεν είχε πρωτύτερα εκφραστεί. Παρόλη τη σημασία, πρωτοτυπία και ποιότητα των εργασιών αυτών, μέχρι και πολύ πρόσφατα δεν είχαν τραβήξει το ενδιαφέρον ιστορικών. Το βιβλίο της Βιολέττας Χιονίδου που δημοσιεύτηκε το 2006 αποτελεί την πρώτη δουλειά ιστορικού πάνω στο αντικείμενο. Η Χιονίδου είναι η πρώτη ιστορικός που μελετά τις πληθυσμιακές μετακινήσεις στη διάρκεια της Κατοχής και ιδιαίτερα τη διαφυγή μεγάλου μέρους του πληθυσμού της Χίου στην Τουρκία και κατόπιν στη Μέση Ανατολή. Ακολουθεί το πρόσφατο βιβλίο του Ιάκωβου Μιχαηλίδη.¹¹ Χρησιμοποιώντας πηγές από ελληνικά και αγγλικά αρχεία, η πρωτότυπη έρευνα του Μιχαηλίδη περιγράφει την κίνηση των χριστιανών προσφύγων από την Ελλάδα και τα Δωδεκάνησα στη Μέση Ανατολή και την Αφρική, την εγκατάσταση σε προσφυγικά κέντρα και την επιστροφή τους το 1945-46.

Παράλληλα με το πρόσφατο ενδιαφέρον της ιστορικής έρευνας, τα τελευταία χρόνια παρατηρείται και μια «άνθηση» της μνήμης του μεσανατολικού εκτοπισμού και πέραν του τοπικού επιπέδου. Σε αυτή την ανάδυση της μνήμης καταλυτική επίδραση είχε η πρόσφατη προσφυγική κίνηση. Από το 2011 η αποβίβαση εκατοντάδων χιλιάδων προσφύγων στα νησιά του Αιγαίου «ξύπνησε» την τοπική, αρχικά, μνήμη. Έκτοτε, στο διαδίκτυο, στο ραδιόφωνο αλλά και σε έντυπες εκδόσεις η προσφυγιά του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέ-

⁹ Εν μέρει στο Έλλη Παπαδημητρίου, *Ακούμε τήν φωνή σου πατρίδα* (Αθήνα: Θεμέλιο, 1964), αλλά κυρίως στο *Κοινός Λόγος* (Αθήνα: Θεμέλιο, 1975).

¹⁰ Γιάννης Μακρυδάκης, *Συρματένιοι, ξεσυρματένιοι, όλοι. Χιώτες πρόσφυγες και στρατιώτες στην Μέση Ανατολή. Αφηγήσεις 1941-1946* (Χίος: Πελλινναίο, 2006). Πρβλ. Γιάννης Πριόβολος, *Στοιχεία από το περιθώριο της Ιστορίας. Μαρτυρίες Χίων του 20^{ου} αιώνα* (Χίος: Αιγέας 2009). Η πρώτη ιστορικός που κάνει χρήση προφορικών μαρτυριών στη μελέτη της προσφυγικής μετακίνησης είναι η Violetta Hionidou, *Famine and Death in Occupied Greece, 1941-44* (Cambridge: Cambridge University Press, 2006), κεφ 8.

¹¹ Ιάκωβος Μιχαηλίδης, *Τα παιδιά του Οδυσσέα. Έλληνες πρόσφυγες στη Μέση Ανατολή και στην Αφρική 1941-46* (Αθήνα: Μεταίχμιο, 2018).

μου ανακαλύπτεται και αφηγείται, πολλές φορές, για πρώτη φορά.¹² Δεν είναι υπερβολή να υποστηρίξουμε ότι το ενδιαφέρον για τον εκτοπισμό του πολέμου στη Μέση Ανατολή ουσιαστικά ξεκινά με τον τωρινό πληθυσμιακό εκτοπισμό και τον ερχομό των προσφύγων στα νησιά του ανατολικού Αιγαίου.

Το συμφραζόμενο της «ανθρωπιστικής κρίσης» εντός του οποίου αναδύεται σήμερα η μνήμη της ελληνικής «μεσανατολικής εμπειρίας» του πολέμου φαίνεται να ταιριάζει στην πρόσφατη μετατόπιση των προτεραιοτήτων της έρευνας για τη δεκαετία 1940-50 από το «πολιτικό» ή «ιδεολογικό» στο «κοινωνικό». Αναφέρομαι στο αίτημα για εργασίες κοινωνικής ιστορίας που διερευνούν τη συμπλοκή πολιτικών και ιδεολογικών συγκρούσεων με κοινωνικές (τοπικές, θρησκευτικές, εθνοτικές, έμφυλες) ταυτότητες και αντιθέσεις, για τη μελέτη του φύλου και της κοινωνικής τάξης, καθώς και «της πολιτισμικής και εθνοτικής διαφοράς (...) στην ιστορική διαπραγμάτευση».¹³ Στο πλαίσιο αυτό, ζητήματα διαχείρισης πληθυσμού, «πρόνοιας», καθώς και της συμπλοκής τους με πολιτικά¹⁴ και κοινωνικά συμφραζόμενα αποτελούν ζητούμενο. Στα πλαίσια αυτά, ο παρών τόμος φιλοδοξεί να συμβάλει στην περαιτέρω διερεύνηση του φαινομένου του εκτοπισμού στην Ελλάδα.

ΔΟΜΗ ΤΟΥ ΒΙΒΛΙΟΥ

Το πρώτο κεφάλαιο παρουσιάζει βασικές πληροφορίες σχετικά με τον πληθυσμιακό εκτοπισμό προς τη Μέση Ανατολή κατά τη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου αποσκοπώντας να λειτουργήσει εισαγωγικά στα επιμέρους ζητήματα του εκτοπισμού που διερευνούν τα επόμενα κεφάλαια. Το κεφάλαιο ξεκινά με μια «χαρτογράφηση» του εκτοπισμού, της μετακίνησης και εγκατάστασης των προσφύγων στη Μέση Ανατολή και Αφρική, συνεχίζει περιγράφοντας τις κρατικές προσπάθειες διαχείρισης του προσφυγικού ζητήμα-

¹² Ενδεικτικά, Νάσος Μπράτσος (επιμ.), *Οι δρόμοι της προσφυγιάς των Ελλήνων στην Κατοχή*, 2016. <http://www.ert.gr/eidiseis/dromi-tis-prosfygias-ton-ellinon-stin-katochi-ena-idiko-afieromaro-ert-gr/> Νάσος Μπράτσος, *Αιγαιοπελαγίτες Πρόσφυγες Στον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο (Τουρκία-Μέση Ανατολή-Αφρική-Κύπρος). Μια Οδύσσεια Επιβίωσης Μέσα Από Αφηγήσεις Των Πρωταγωνιστών* (Αθήνα: Νότιος Άνεμος, 2017).

¹³ «Εισαγωγή» στο *Η Εποχή των Ρήξεων: Η Ελληνική Κοινωνία στη Δεκαετία του 1940*, επιμ. Πολυμέρης Βόγλης, Φλώρα Τσίλαγα, Ιάσοντας Χανδρινός, Μενέλαος Χαραλαμπίδης (Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο, 2012), 18.

¹⁴ Βασιλική Λάζου, «Οι 'εσωτερικοί πρόσφυγες' του εμφυλίου πολέμου. Ζητήματα χαρακτηρισμού και πρόνοιας», στο *Η Εποχή των Ρήξεων*, 137.

τος, και κλείνει με την παρουσίαση στοιχείων για το φύλο, την ηλικία, την προέλευση, καθώς και την κοινωνική διαστρωμάτωση των προσφύγων.

Το δεύτερο κεφάλαιο εξερευνά την πληθυσμιακή μετακίνηση από τη Χίο το 1942 στο πλαίσιο του λιμού που είχε πλήξει το νησί. Συνδυάζοντας πρωτογενείς πηγές, συνεντεύξεις με πρόσφυγες που επιβίωσαν του λιμού αλλά και εκτεταμένη βιβλιογραφική έρευνα σχετικά με τη σχέση λιμού και μετανάστευσης, η Βιολέττα Χιονίδου μας βοηθά να κατανοήσουμε όχι απλά τους λόγους για τους οποίους οικογένειες ή μεμονωμένα άτομα αποφάσιζαν να μετακινηθούν για να αποφύγουν την πείνα, αλλά και τις τακτικές και πρακτικές που ακολουθούσαν στη συγκυρία του πολέμου και της επισιτιστικής κρίσης. Η σημασία της ανάλυση της Χιονίδου έγκειται στο ότι παρουσιάζει τους Χιώτες πρόσφυγες του '40 ως δρώντα ιστορικά υποκείμενα που «σχεδιάζουν τις πράξεις και το μέλλον τους» ακόμα και εντός ιστορικών και πρακτικών συμφραζομένων τόσο μεγάλης κλίμακας, όπως είναι ο λιμός ή ένας παγκόσμιος πόλεμος, που πολύ συχνά κάνουν δυσδιάκριτη την δράση των «αφανών» κοινωνικών υποκειμένων, ειδικότερα αν πρόκειται για δράση που δεν εμπίπτει σε εύκολα διακριτά πολιτικά ή ιδεολογικά πλαίσια αναφοράς.

Στο τρίτο κεφάλαιο, ο Δημήτρης Θρασυβούλου ερευνά την ιστορία των στρατιωτών από τη Σάμο στη Μέση Ανατολή, τη στρατεύσή τους με την Αριστερά και τον εγκλεισμό τους στα «Σύρματα». Η δουλειά του Θρασυβούλου προσφέρει μια αποκαλυπτική ανάλυση του αντίκτυπου της «μεσανατολικής» εμπειρίας στη μετέπειτα πολιτική και κοινωνική ζωή της Σάμου, χιλιάδες κάτοικοι της οποίας πέρασαν μεγάλο μέρος του πολέμου στη Μέση Ανατολή ως πρόσφυγες και στρατιώτες. Μετά από εξονυχιστική έρευνα σε επίπεδο τοπικών κοινωνιών, οικογενειών και ατόμων, ο Θρασυβούλου δείχνει ότι, αν και «ήταν εντέλει οι ιδιαίτερες τοπικές συνθήκες που προσδιόρισαν τη φύση του», ο Εμφύλιος στη Σάμο «κυφορήθηκε στη Μέση Ανατολή (...) αποτέλεσμα των πολιτικών και ιδεολογικών ζυμώσεων (...) εντός και εκτός των στρατοπέδων του Ελληνικού Στρατού». Η έρευνα του Θρασυβούλου είναι, εκτός των άλλων, σημαντική γιατί κατορθώνει να συνδέσει τη δράση «αφανών» κοινωνικών υποκειμένων με ευρύτερες πολιτικές και κοινωνικές εξελίξεις, αλλά και να αναδείξει τη διαπλοκή του διατοπικού/διεθνικού με το τοπικό.

Το τέταρτο και πέμπτο κεφάλαιο διερευνούν τον εκτοπισμό εθνοτικών ή/και θρησκευτικών μειονοτήτων από την Ελλάδα στην Τουρκία και τη Μέση Ανατολή. Η έρευνα της Καρίνας Λάμψα για τη διαφυγή των ελληνοβραίων και του Γιώργου Νιάρχου για τον εκτοπισμό των μουσουλμάνων της Θράκης συμβάλλουν στην ενσωμάτωση της εμπειρίας των εθνοτικά «άλλων» στη συ-

νολική μελέτη του πληθυσμιακού εκτοπισμού από την Ελλάδα κατά τη διάρκεια αλλά και μετά τον πόλεμο. Πιο αναλυτικά, **στο τέταρτο κεφάλαιο** η Καρίνα Λάμψα παρουσιάζει τις προσπάθειες διαφυγής ελληνοεβραίων μέσω Τουρκίας στην Παλαιστίνη. Χρησιμοποιώντας πρωτογενείς πηγές από αρχεία στο Ισραήλ και την Ελλάδα, καθώς και μαρτυρίες από τους ίδιους τους πρωταγωνιστές –διασώστες και διασωζόμενους, η Λάμψα αποκαλύπτει μια λίγο γνωστή, τουλάχιστον στην ελληνική ιστοριογραφία, πτυχή της ιστορίας των ελληνοεβραίων αλλά και γενικότερα του εκτοπισμού στη Μέση Ανατολή κατά την περίοδο της κατοχής. Σημαντικό μέρος της έρευνας αποτελεί η παρουσίαση της δράσης διεθνών δικτύων διάσωσης και η συνεργασία τους με τις εμπλεκόμενες κρατικές υπηρεσίες και το ΕΑΜ.

Η έρευνα του Γιώργου Νιάρχου στο **πέμπτο κεφάλαιο** καλύπτει μια εξίσου ενδιαφέρουσα όσο και λίγο μελετημένη όψη των πληθυσμιακών μετακινήσεων κατά τη διάρκεια αλλά και την επαύριο του πολέμου –την φυγή χιλιάδων μουσουλμάνων από τη Θράκη στην Τουρκία. Με τη χρήση ελληνικών, βουλγαρικών και τουρκικών πηγών, καθώς και συνεντεύξεων με πρόσφυγες του πολέμου, ο Νιάρχος παρουσιάζει την έξοδο των μουσουλμάνων της Θράκης, τα αίτια της φυγής, και την εμπειρία των ίδιων των προσφύγων. Επίσης, η έρευνα του Νιάρχου αναδεικνύει και τη συνέχεια, εντός της μουσουλμανικής κοινότητας της Θράκης, της εμπειρίας του εκτοπισμού και κατά την περίοδο του Εμφυλίου.

Το **έκτο και τελευταίο κεφάλαιο** διερευνά τους τρόπους που αντέδρασε και τις πολιτικές που εφάρμοσαν οι τουρκικές αρχές αναφορικά με τους χιλιάδες χριστιανούς, μουσουλμάνους και εβραίους πρόσφυγες του πολέμου από την Ελλάδα. Η εθνοτική ή και θρησκευτική ταυτότητα των προσφύγων αποτέλεσε εξ αρχής παράγοντα που καθόρισε την αντίδραση των τουρκικών αρχών. Οι αρχές αντιμετώπισαν τους μη μουσουλμάνους πρόσφυγες αποκλειστικά στο πλαίσιο διακρατικών σχέσεων, επιδιώκοντας τον επαναπατρισμό ή την αποχώρησή τους το συντομότερο δυνατό. Αντίθετα, το τουρκικό κράτος διαχειρίστηκε τους μουσουλμάνους πρόσφυγες με τον ίδιο τρόπο που είχε διαχειριστεί στο παρελθόν τους εκατοντάδες χιλιάδες μουσουλμάνους πρόσφυγες από τα Βαλκάνια και τον Καύκασο, περιθάλποντας και φροντίζοντας για την εγκατάστασή τους στην Τουρκία. Σε πολλούς δε μουσουλμάνους πρόσφυγες δόθηκε το 1941-42 και η τουρκική υπηκοότητα, γεγονός που οδήγησε τα επόμενα χρόνια στη μόνιμη εγκατάσταση χιλιάδων μουσουλμάνων από τη Θράκη και τα Δωδεκάνησα στην Τουρκία, πολύ συχνά ενάντια στις επιδιώξεις του τουρκικού κράτους.

Τα κείμενα του τόμου δίνουν ιδιαίτερη έμφαση στη μελέτη της εθνοτικής, τοπικής αλλά και της διεθνικής διάστασης του εκτοπισμού. Σε αντίθεση με την ύπαρξη σημαντικών μελετών του εκτοπισμού στην «υπερορία», στις οποίες η εθνοτική διάσταση του φαινομένου δεν αγνοείται,¹⁵ η εθνοτική εμβέλεια του φαινομένου είναι μάλλον απύσαστη στη βιβλιογραφία της «μεσανατολικής» εμπειρίας του Β' Παγκοσμίου Πολέμου. Εξαίρεση αποτελεί βέβαια η μελέτη της διαφυγής των Εβραίων της Ευρώπης, αν και κινείται μάλλον εντός «στεγανών» εθνοτικής-θρησκευτικής ετερότητας, καθώς εντάσσεται περισσότερο στα πλαίσια της ιστοριογραφίας του κράτους/έθνους άφιξης παρά αυτών της αφετηρίας.

Πέραν της ανάδειξης της εθνοτικής διάστασης του φαινομένου, ο τόμος αυτός καταδεικνύει και τη συνέχεια της εμπειρίας του εκτοπισμού και μεταπολεμικά. Αν για την πλειονότητα των χριστιανών ο εκτοπισμός έληξε με την επιστροφή στην Ελλάδα το 1945-46, δεν ίσχυσε το ίδιο για πολλούς από τους μουσουλμάνους και Εβραίους εκτοπισθέντες, αλλά και γενικότερα για τις κοινότητές τους στην Ελλάδα. Και οι δύο κοινότητες βίωσαν τη συνέχεια της εμπειρίας του εκτοπισμού και της προσφυγίας και μετά την απελευθέρωση. Και σε αυτήν την περίπτωση, φαίνεται ότι η εθνοτική-θρησκευτική ετερότητα βρίσκεται πίσω από την εν πολλοίς έλλειψη ενδιαφέροντος για τη μελέτη των εμπειριών των αλλόδοξων προσφύγων στην ελληνική ιστοριογραφία και την παράλληλη ένταξής της στις ιστοριογραφίες των (εθνών-) κρατών εγκατάστασής τους.

Ένα δεύτερο χαρακτηριστικό του μεσανατολικού εκτοπισμού που λαμβάνουν υπόψη οι συγγραφείς του τόμου είναι η τοπική διάσταση – η «τοπικότητα» – του φαινομένου. Η τοπικότητα δεν αναφέρεται απλά στη γεωγραφική διάσταση του φαινομένου, αλλά σε πλαίσια αναφοράς, συλλογικών ταυτοτήτων, εμπειριών και ταυτίσεων που είναι χαρακτηριστικά τοπικών κοινωνικών συνθηκών. Ο εκτοπισμός στη Μέση Ανατολή ήταν κατά κύριο λόγο ένα νησιωτικό γεγονός. Η μελέτη της τοπικής διάστασης αποδεικνύεται σημαντική για την κατανόηση της συμπλοκής τοπικών, υπερτοπικών-διασπορικών δι-

¹⁵ Ιάκωβος Μιχαηλίδης, «Σλαβομακεδόνες πρόσφυγες στη Λαϊκή Δημοκρατία της Μακεδονίας (1944-1954)», στο Ευτυχία Βουτυρά, Β. Δαλκαβούκης, Ν. Μαραντζίδης, Μ. Μποντίλα (επιμ.), *Το όπλο παρά πόδα. Οι πολιτικοί πρόσφυγες του ελληνικού εμφυλίου πολέμου στην Ανατολική Ευρώπη* (Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Πανεπιστημίου Μακεδονίας, 2005), 39-40. Κατερίνα Τσέκου, *Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες στην Ανατολική Ευρώπη* (Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2013). Γιώργος Αντωνίου, Στάθης Καλύβας (επιμ.), *Οι Πολιτικοί Πρόσφυγες του Εμφυλίου: Κοινωνικές και Πολιτικές Προσεγγίσεις* (Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Πανεπιστημίου Μακεδονίας, 2015).

κτύων στην εμπειρία του εκτοπισμού, της επίδρασης του εκτοπισμού στο μετασηματισμό πολιτικών-ιδεολογικών ταυτοτήτων, καθώς και για την πληρέστερη κατανόηση μετέπειτα γεγονότων σε τοπικό επίπεδο, όπως η περίπτωση του Εμφυλίου στη Σάμο ή η συρρίκνωση της μουσουλμανικής κοινότητας των Δωδεκανήσων μεταπολεμικά.

Στις μελέτες του τόμου, τέλος, γίνεται εμφανής η διεθνική φύση του φαινομένου, ιδιαίτερα στον τομέα της διαχείρισης των προσφύγων, όπου αναδεικνύεται και διερευνάται η εμπλοκή υπηρεσιών από διάφορα κράτη, διεθνείς οργανισμούς, ανθρωπιστικές οργανώσεις, ομογενειακές κοινότητες και διασπορικά δίκτυα. Η αναγνώριση της σημασίας του διεθνικού ενισχύει το αίτημα για διεύρυνση του πλαισίου αναφοράς και μελέτης του φαινομένου του εκτοπισμού πέραν του έθνους κράτους και της εθνικής ιστοριογραφίας, ειδικότερα δε με σκοπό την αποφυγή της «εύκολης» και, δυστυχώς, συνήθους αφήγησής του με όρους «τραγωδίας» ή «εποποιίας» –εθνικής είτε και, πιο πρόσφατα, ανθρωπιστικής. Η διεύρυνση του πεδίου αναφοράς και ανάλυσης διευκολύνει επίσης τη συνομιλία με τομείς όπως η διεθνική και η (μετά)αποικιακή ιστορία, η ιστορία των ανθρωπιστικών οργανώσεων, η οποία μπορεί να ανοίξει καινούργους ατραπούς στη μελέτη της περιόδου και του φαινομένου του εκτοπισμού.

*

Η έκδοση του παρόντος τόμου θα ήταν αδύνατη χωρίς τη βοήθεια και συμπαράσταση πολλών ιδρυμάτων, συναδέλφων και φίλων. Η ημερίδα «Πρόσφυγες από την Ελλάδα στη Μέση Ανατολή στο Β' Παγκόσμιο Πόλεμο» (Ιστορικό Αρχείο ΕΚΠΑ, Σάββατο 24 Νοεμβρίου 2018) αποτέλεσε την αφετηρία του εγχειρήματος. Ευχαριστώ θερμά τους συμμετέχοντες Δημήτρη Θρασυβούλου, Γιάννη Μακριδάκη, Γιάννη Μούτση, Καρίνα Λάμψα και Γιώργο Νιάρχο. Η ημερίδα πραγματοποιήθηκε στα πλαίσια του ερευνητικού προγράμματος «Πρόσφυγες από την Ελλάδα και τα Δωδεκάνησα στην Τουρκία κατά τη διάρκεια του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου (1941-1944)», το οποίο χρηματοδοτήθηκε από το Κέντρο Έρευνας για τις Ανθρωπιστικές Επιστήμες με την υποστήριξη του κοινωφελούς ιδρύματος Ιωάννη Σ. Λάτση για το έτος 2018. Πολλές ευχαριστίες οφείλω στο ΚΕΑΕ και προσωπικά στην Άντα Διάλλα, τη Δέσποινα Βαλατσού και την Αθηνά Μποζίκα.

Πολλές ευχαριστίες οφείλονται επίσης στο Βρετανικό Ινστιτούτο στην Άγκυρα (British Institute at Ankara), με την ευγενική χορηγία του οποίου επισκέφθηκα τα Κρατικά Αρχεία στο Λονδίνο, καθώς και στο Modern Greek

Studies Association (MGSA), με την υποστήριξη του οποίου παρουσίασα τα πρώτα συμπεράσματα της έρευνας στο 26^ο Συμπόσιο του MGSA στο Σακραμέντο το 2019.

Η έρευνα δεν θα μπορούσε να τελεσφορήσει χωρίς τη βοήθεια και τον επαγγελματισμό του προσωπικού των εξής αρχείων: το Ιστορικό και Διπλωματικό Αρχείο του Υπουργείου Εξωτερικών, το Αρχείο της Τουρκικής Ερυθράς Ημισελήνου, τα Κρατικά Αρχεία της Προεδρίας της Τουρκικής Δημοκρατίας, τα Γενικά Αρχεία του Κράτους (Κεντρική Υπηρεσία), τα Βρετανικά Κρατικά Αρχεία, το Αρχείο της Society of Friends, το Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο.

Τέλος, για την ανεκτίμητη συμβολή τους θέλω να ευχαριστήσω τους Onur Yıldırım, Selim Deringil, Zeki Özalay, Λεωνίδα Μοίρα, Λεωνίδα Καρακατσάνη, Νίκο Χριστοφή, Ηλία Κολοβό, Κωστή Καρπόζηλο, Γιάννη Μακριδάκη, Γιάννη Μούτση, Βασίλη Κουτσούκο, Νίκο Ανδριώτη, τη Λίνα Βεντούρα, τη Bettina Severin-Barboutie, και βέβαια τις φίλες και τους φίλους που συμμετείχαν στο εκδοτικό αυτό εγχείρημα Βιολέττα Χιονίδου, Καρίνα Λάμψα, Δημήτρη Θρασυβούλου και Γιώργο Νιάρχο.